

SHAFOAT HASANOVA,
filologiya fanlari doktori,
O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi

“MANTIQ-UT-TAYR” TURIDAGI ASARLARNING O‘RGANILISH TARIXIGA BIR NAZAR

ANNOTATSIYA

O'zbek adabiyotshunosligida “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonini tadqiq qilish masalasi bilan bog'liq bo'lib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan. Maqolada “Mantiq-ut-tayr” mavzusidagi asarlarning o'rganilishi, qush obrazining mazmun-mohiyati, kelib chiqishi haqida so'z boradi.

Tayanch so'z va iboralar: “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoiy, “Lison-ut-tayr”, qush, ko'ngil, doston, hikoya, g'oya, mazmun.

АННОТАЦИЯ

Изучение произведений типа “Мантик ут-тайр” в узбекской литературе связано с изучением произведения Алишера Навои “Лисон ут-тайр” и всегда находилось в центре внимания специалистов. В статье рассматривается изучение произведений на тему “Мантик ут-тайр”, значение и происхождение образа птицы.

Опорные слова и выражения: “Мантик ут-тайр”, Алишер Навои, “Лисон ут-тайр”, птица, сердце, эпос, рассказ, идея, содержание.

ABSTRACT

In Uzbek literature, the study of epics of the type “Mantiq-ut-tayr” is associated with the study of Alisher Navoi's epic “Lison-ut-tayr” and has always been in the spotlight of experts. The article discusses the study of works on the topic of “Logic ut-Tair”, the meaning and origin of the image of a bird.

Keywords and expressions: “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoi, “Lison-ut-tayr”, bird, heart, epic, story, idea, content

Adabiyotshunosligimizda “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonini tadqiq qilish muammolarini hal qilish masalalari bilan chambarchas bog'lanib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan ilmiy muammo sanalib kelingan. Shu bois ham, adabiyotshunos olimlar bu muammoni hal qilishda qator samarali natijalarga erishishgan.

Bu boradagi tadqiqotlarda, xususan, Y.E.Bertelsning “Navoiy va Attor” (Bertels 1965, 377-420) V.Y.Zohidovning “Navoiyning “Lison-ut-tayr” asari” (Zohidov 1961,16-46), A.H. Hayitmetovning “Navoiyning ijodiy metod masalalari” (Hayitmetov 1963,65-66), S. G'aniyevaning

“Lison-ut-tayr”, “Alisher Navoiy” (G‘aniyeva 1977, 323-336; G‘aniyeva 1968, 108-111; G‘aniyeva 1984), I. Sultonning “Navoiyning qalb daftari” (Sulton 1963, 61-70), A. Abdug‘ofurovning “Navoiy ijodida satira” (Abdug‘ofurov 1972, 87-90), M. Oripovning “Alisher Navoiyning falsafiy va etik qarashlari” (Oripov 1972, 8-10), A. Qayumovning “Alisher Navoiy” (Qayumov 1976, 118-135) nomli kitob va maqolalarida dastlab Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” asari garchi Alisher Navoiy uni Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asarining tarjimai deb atasa-da, bu asar Navoiy ijodining mahsuli bo‘lgan o‘ziga xos mustaqil asar ekanligi yakdillik bilan qayd etilgan va ilmiy dalillar asosida o‘z aksini topgan.

Bu tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostoni Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asariga javob tarzida yozilganligi va o‘z falsafiy mohiyati jihatidan o‘ziga xos asar bo‘lib, unda qushlarning Hudhud boshchiligida Semurg‘ tomon qilgan safari ramziy uslubda, Hudhudning hikoyatlari esa romantik uslubda bayon qilingan real voqealarning hayotdagi aksi ekanligi qayd etiladi.

Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostoni matni 1965-yilda (Ishanxo‘jaev 1966) Sh. Eshonxo‘jaev tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-tanqidiy matn sifatida nashr qilindi. Bu matnshunoslikdagi katta yutuq kelgusidagi ilmiy izlanishlarning yanada samarali bo‘lishida katta ahamiyat kasb etdi.

Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” asarini o‘rganishning keyingi bosqichlarida yuzaga kelgan tadqiqotlarda dostonning kompozitsiyasi va obrazlar dunyosi, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, asarning genetik kurtaklari tadqiq qilinib muhim ilmiy natijalarga erishildi. Bunga Sankt-Peterburglik olim A. Malexova (Malexova 1978), o‘zbek adabiyotshunoslaridan Sh. Sharipovlarning (Sharipov 1980) “Lison-ut-tayr” asarini qiyosiy jihatdan o‘rganishga qaratilgan nomzodlik dissertatsiyalarini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Iste’dodli navoiyshunos olim Sh. Sharipovning Alisher Navoiy “Lison-ut-tayr” dostoni bo‘yicha olib borgan mehnati natijalari 1982-yil kitob-monografiya (Sharipov, 1982) holida nashrdan chiqdi va bu kitob hanuz “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o‘rganish bo‘yicha tadqiqotchilar uchun muhim manba vazifasini o‘tamoqda.

Olim o‘zining bu tadqiqotida Sharq adabiyotida “Lison-ut-tayr” turkumidagi asarlarning kelib chiqishi va rivojlanish tarixini tafsiloti bilan bayon qiladi.

Sharq xalqlari adabiyotini o‘rganishda, eng avvalo, milliy adabiyotlarning o‘zaro hamkorligi va ular mushtarak bo‘lgan an‘analari tarixini ilmiy jihatdan o‘rganmoq, bu sohada mavjud bo‘lgan qo‘lyozma manbalardan unumli foydalanmoq zarur. Shuning uchun Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr”, Gulshahriyning “Mantiq-ut-tayr” va Rizoyniing “Qush tili” kabi asarlarining vujudga kelishida adabiy an‘analari jarayoni qay tarzda o‘z ta’sirini ko‘rsatganligini aniqlash uchun tadrijiy ravishda milliy adabiy manbalarga murojaat etmog‘imiz kerak. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, “Mantiq-ut-tayr” kabi asarlar syujet asoslarining ilk kurtaklari xalq og‘zaki ijodi va ilk yozma adabiyotga borib taqaladi. Ma’lumki, qadim o‘tmishdagi hikoyat va ertaklarda inson ruhi qush sifatida tasavvur etib kelingan. Bu o‘rinda qadimdan hozirgacha og‘zaki va badiiy adabiyotimizda keng qo‘llanib kelinayotgan “jon qushi”, “ko‘ngil qushi” iboralari jonni qush shaklida tasavvur qilishganligidan dalolatdir. Masalan, tadqiqotchi M. Saidov qadimgi davrlarda inson ruhi, asosan, qush, kapalak va boshqa shaklda tasavvur qilinganligini yozadi (Bozorova, 2002, 9). Yoki Muzayana Alaviya o‘zining “Xalq marosim qo‘shiqlari” kitobida “ko‘ngil” so‘zi nafaqat qush, balki kengroq ma’nolarda qo‘llanilganligini alohida qayd etadi. Demak,

ko'ngilning qush obrazi sifatida shakllanishi dastlab xalq og'zaki ijodida shakllanib, so'ngra yozma adabiyotga ko'chgan.

Qadimgi turkiy adabiy manbalarda, xususan O'rxun-Yenisey bitiklarida qush obrazi ko'ngil holatlarini belgilaydi (Abdurahmonov, Rustamov, 1982, 73,76,91,112).

Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik", Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" asarlarida (Koshg'ariy, 1961, 337; Yusuf Xos Hojib, 1971, 322; Yugnakiy, 1971, 59) ham, "qush" so'zi ko'ngil ruhining ramziy ma'nosini anglatib, unda inson dardi, orzu istaklari, ishonch va umidining ifodasi sifatida talqin qilingan.

Mutasavvif olimlarning fikrlariga qaraganda, inson ma'naviyati nafs, qalb va ruhdan iborat ekan (Bozorova, 2002, 10). Qalb, ya'ni ko'ngilning sir-asrori, fazilat va imkoniyatlarining chuqur ekanligi uni puxta o'rganish uchun zamin yaratib beradi.

Qadimgi turkiy xalqlarning inson ruhining qush shaklidagi tasavvuriga asoslangan fikrlarning ifodasini Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" asaridagi quyidagi baytdan ham ko'rish mumkin:

*Ko'ngul qushi shavq qanotin tutib uchsa,
Jumla vujud yozin sayrar bulbul bo'lur. (Yassaviy, 1992, 91)*

Bu o'rinda Ahmad Yassaviy "Ko'ngul qushi" iboralari orqali insonning vujudiy olamiga zavqu shavq bilan parvoz qilishini ramziy ifoda etadi.

Demak, mutasavvif olimlarning asarlaridagi ko'ngil, ko'ngil qushi to'g'risidagi dunyoqarashlari asosida Qur'on va hadis g'oyalari yotadi. Shu bois Fariduddin Attorning "Mantiq-ut-tayr", Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" va Payvandiy Rizoyniing "Qush tili" dostonlarining aksariyat sarlavhalarida Qur'oni Karimdan iqtiboslar keltirilib, so'ngra asar syujetini bayon etishga o'tilishi, qushlarning ramziy kechinmalari orqali insonning komillik vodiylarini kezib o'tib, Haq vasli sari intilishlari tasvirlangani bejiz emas.

O'zbek adabiyoti tarixida qush timsolida ruh va ko'ngilning ramziy ma'nolari Atoiy, Sakkoikiy, Lutfiy, Gadoiy, Alisher Navoiy va boshqa shoirlarning ijodidan ham keng o'rin olgan. N.Bozorovanning ta'kidlashicha, bu so'z orqali ijodkorlar bevosita inson taqdiri va qismatini, uning muqaddas yuksak maqomini, ruhiyatini, his-tuyg'usi, ma'naviy olami, botiniy sir-asrorini yoritishda faol she'riy obraz darajasiga ko'targanlar. Alisher Navoiy esa bu ramziy obrazni yuksak g'oyaviy-badiiy darajaga ko'tardi. Navoiy bu timsol inson ko'nglini yuksak tuyg'ular, umum-bashariy va ilohiy haqiqatlar manzili deb talqin qiladi (Bozorova, 2002, 18).

Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" asari qushlar timsolidagi an'anaviy syujet asosida qurilgan asar bo'lganligi tufayli yaqingacha G'arbiy Yevropa adabiyotshunosligi Navoiy ijodiga befarq qarab, uning asarlarini, xususan, "Lison-ut-tayr" asarini Fariduddin Attorning "Mantiq-ut-tayr" asari tarjimasi deb, yanglish tasavvurda bo'lib keldi. Lekin rus va o'zbek navoiyshunoslari Alisher Navoiyning bu asarini chuqur o'rganib, bu turdagi asarlar syujetlarining kelib chiqish manbalari va rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etib, Navoiyning bu asari buyuk shoirning o'ziga xos tutgan o'rnini belgilab beruvchi badiiy ijodining yuksak mahsuli ekanligini dalillab berdi.

Alisher Navoiy "Xamsa"ga kirgan dostonlarni yozishda o'zidan ilgari yaratilgan shu turdagi salafining ijod mahsullariga an'anaga binoan qanday yondashgan bo'lsa, "Lison-ut-tayr" asarini yaratishda ham shunday yo'lni tutgan. Aksariyat olimlarning ta'kidlashicha, bu mavzudagi allegorik-falsafiy asarlarning kelib chiqish va taraqqiyot bosqichlari o'z tarixiga ega. Fariduddin Attorning "Mantiq-ut-tayr" va Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" dostonlarining vujudga kel-

ishida Abu Ali ibn Sinoning “Risolat-ut-tayr”, Shahobiddin Suhravardiyning “Risolayi musammo ba safari Semurg”, Ahmad G‘azzoliyning “Risolat-ut-tayr” asarlari, xususan, xalq og‘zaki ijodining ta’siri katta bo‘lgan.

Olimlardan A.M.Bahouddinov va A.Irisovlarning fikrlariga ko‘ra Fariduddin Attor va Alisher Navoiyning bu mavzuga qo‘l urishlarida Ibn Sinoning qush tili haqida yaratgan asari turtki bo‘lganligi alohida qayd qilib o‘tiladi (Abu Ali ibn Sino 1963, 14-21).

Y.N.Zavodovskiy, V.N.Ternovskiy va U.Sultonovlar Ibn Sino bu asarini Farajon qal’asida hibsdalik davridagi ahvolini qushlarning ramziy timsollari orqali ifodalanganligini ta’kidlasa, S.N.Grigoryan bu asarni ijtimoiy-siyosiy mazmundagi asar sifatida talqin qiladi (Sharipov, 1982, 11-13).

Sh.Sharipovning fikriga ko‘ra, “mazkur asar Ibn Sinoning “Salomon va Ibsol” va “Hayy ibn Yaqzon” (“Uyg‘oq o‘g‘li Tirik”) risolalari kabi chuqur falsafiy mazmundagi badiiy asar bo‘lib, unda muallif o‘sha davr falsafasining ayrim muhim nazariy masalalariga oid o‘z qarashlarini allegorik shaklda ifoda etadi” (Sharipov, 1982, 12).

Professor M.Imomnazarov o‘zining monografik tadqiqotlarida bu turkumdagi syujetlarning kelib chiqish ildizlari va bu mavzuda qalam tebratgan Ibn Sino, Ahmad G‘azzoliy, Shahobiddin Suhravardiy, Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning asarlarini sinchiklab o‘rgangan. Bu asarlarning yozilish tarixi, ularda ko‘tarilgan asosiy g‘oyalar tafsiloti yangi ilmiy kuzatishlar asosida bayon qilingan (Imomnazarov, 2016, 112-117).

“Qush tili” turkumidagi ramziy-majoziy ruhdagi asarlarni tadqiq qilayotgan adabiyotshunos olim Rashid Jumayev “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2002 yil 1-sonida chop etilgan “An’ana va izdoshlik” sarlavhali maqolasida (Jumayev 2002, 30-33) Alisher Navoiy asarini Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asari bilan qiyosiy o‘rganar ekan, bu mavzuning adabiyotshunoslik fanida muhim mavzu bo‘lib kelganligini alohida ta’kidlaydi. Muallif Eron olimi A.Zarrinkubning ilmiy mulohazalariga tayanib, bu mavzuning kurtaklari avvalambor Qur’oni Karim, hadis, xalq og‘zaki ijodi, anbiyolar qissasi, qolaversa, Jaloliddin Rumiy, Sanoiy asarlari va keyinchalik Fariduddin Attor asarlarida o‘zining badiiy ifodasini topganligi va ularning har biri o‘z ilhom manbaiga ega bo‘lishi bilan birga, mustaqil asar sifatida har bir ijodkorning falsafiy-e’tiqodiy va badiiy-estetik qarashlarini ifodalovchi badiiy ijodning mahsuli ekanligini ilmiy dalillar asosida isbotlab beradi.

Olim Alisher Navoiy bu asarni yozishdan avval G‘azzoliyning “Risolat-ut-tayr” asari bilan chuqur tanishib chiqqanligi va ushbu asar Ibn Sino asari qarashlariga zid, unda Ibn Sino asaridagi allegoriyalar o‘z falsafiy mazmuniga ko‘ra ham bir-birlariga zid turishini isbotlab berishga harakat qilgan.

Ma’lumki, Fariduddin Attor G‘azzoliy asaridagi majoziy mazmunni rivojlantirib, qushlar obrazlarini aniqlashtiradi va ularning majoziy obrazlari orqali insonlarning hayotdagi mavqei va tutgan o‘rnini belgilab beradi. Muhimi, Fariduddin Attor o‘z asariga G‘azzoliy asarida mavjud bo‘lmagan bosh qahramonlardan biri Hudhud obrazini kiritadi.

Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” asaridan ilhomlanib birinchi bo‘lib turkiy tilida doston yaratgan shoir Gulshahriydir. Uning “Mantiq-ut-tayr” dostonida (1317-yilda yozilgan) an’anaviy syujet bayon qilinishi bilan birga, bir qator yangi g‘oya va epizodlar ham kiritilganki, bu uning original asarligidan dalolat beradi.

Ozarbayjonlik olimi No’shoba Arasli o‘zining “Gulshahriy va Navoiy” nomli maqolasida Navoiy va Gulshahriy asarlarining bir-biriga yaqin jihatlari haqida to‘xtab o‘tadi va Navoiyning

“Lison-ut-tayr”i o‘zidan bir asr ilgari yaratilgan Gulshahriy asaridangina emas, balki bu mavzu asosida yaratilgan boshqa dostonlardan ham farqlanib turishini ta’kidlaydi (Arasli 1980, 17-21).

Va nihoyat, bu mavzuda turkiy tilda qalam tebratgan ijodkorlardan yana biri bu Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy bo‘lib, u yaratgan “Qush tili” dostonining hozircha yagona deb hisoblanib keluvchi qo‘lyozmasini o‘zbek sharqshunos olimi M.Imomnazarov birinchi bor o‘rganib, bu to‘g‘rida maxsus ilmiy maqola e‘lon qilgan (Imomnazarov, 1998, 13-20).

Maqola muallifi Hamid Sulaymon nomidagi Qo‘lyozmalar institutida qadimgi qo‘lyozmalarni o‘rganish asnosida o‘zbek tasavvuf adabiyotining vakillaridan biri bo‘lgan Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy qalamiga mansub 127-raqam ostida saqlanayotgan “Qush tili” asari qo‘lyozmasi bilan tanishib chiqqanligi, shoir hamda uning asari o‘zbek adabiyoti tarixida umuman noma’lum ekanligini alohida qayd etadi.

“Asar muallifi haqida hanuz qoniqarli manbalar topmadik. “O‘zbek adabiyoti tarixi” 3-jildida (T., 1978) XIX asrda Xorazmda yashab o‘tgan shoir Rizoiy haqida eslab o‘tiladi va uning “Xurshid va Malikayi Dilorom” va “Gulfarax” nomli dostonlar yozganligi qayd etiladi... Bundan tashqari yarim yil (qo‘lyozmalarni M.I.) tavsiflash davomida yana uch-to‘rt qo‘shimcha nusxalarga duch keldik. Bu asarga turkiy tilda ilgari Gulshahriy (XVI asr) va Alisher Navoiy tatabulari shuhrat topgan bo‘lsa, endi ular qatoriga yana bir doston, ushbu Rizoiy asari qo‘shiladi. Bu asarlarni bir-biri bilan jiddiy muqoyasa va har birining o‘ziga xos tomonlarini batafsil yoritib berish kelgusidagi vazifalardandir”.

M.Imomnazarov qo‘lyozma haqida dastlabki ma’lumotlarni berish bilan birga, Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr”, Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” va Rizoiyning “Qush tili” dostonlarining syujeti, kompozitsion tuzilishi va qo‘lyozma matnlarini qiyosiy o‘rganib, ular o‘rtasidagi farqlarni birma-bir ko‘rsatib o‘tadi va: “har uch asar o‘z mustaqil mazmuniy va hissiy yo‘nalishiga ega, ularni hech bir shaklda bir-birining tarjimai yoki taqlidi deb bo‘lmaydi”, – degan fikrlarni bildiradi. Shuningdek, Payvandiy Rizoiy asarining dastlabki tadqiqi natijasida “mo‘tadil: ammo o‘zi tanlagan yo‘nalishni izchil tutadigan, ko‘proq irfoniy tushunchalarning badiiy ommabop bayoniga urg‘u beradigan adabiyot yaratildiki, bu ham sof tasavvuf she’riyatiga mansubdir”, – degan xulosaga keladi (Imomnazarov, 1998, 13-20).

Sharq-u G‘arbda mashhur bo‘lgan Ziyovuddin Naxshabiyning “To‘tinoma” va qator ijodkorlarning “Qush tili” mavzusidagi asarlarining yaratilishidan asosiy maqsad, qiziqarli va ibratomuz hikoyatlar orqali insonlarni diniy-axloqiy va tasavvufiy-g‘oyaviy ruhda tarbiyalashdan iborat.

Qur‘onning ko‘plab suralaridan oyatlar va juda ko‘p hadislar keltirilganligining o‘ziyoq hikmatli so‘zlar, matal va masallarni o‘z ichiga olgan asarlardan ko‘zlangan asosiy maqsad har bir o‘quvchi diqqat e’tiborini allegorik didaktik hikoyatlar orqali diniy-axloqiy tarbiyaning muhimligini ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan.

“Mantiq-ut-tayr” turkumidagi asarlar tarkibiga kirgan deyarli barcha hikoyatlar ham aynan shu maqsadga, ya’ni insonni Haq visoliga yetaklovchi kamolot bosqichlarini egallash orqali maqsadga erishishi mumkinligiga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Abdug‘ofurov A. Navoiyning ijodida satira. – Toshkent: 1972.*
2. *Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: 1982.*
3. *Abu Ali ibn Sino. Falsafiy qissalar. – Toshkent: Fan, 1963.*

4. *Arasli No'shoba. Gulshahriy va Navoi //Adabiy meros. – Toshkent, 1980. № 13. – B.17-22.*
5. *Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. –М.: Наука, 1965. –524 с.*
6. *Bozorova N.P. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi: Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. – Toshkent: 2002. – 25 b.*
7. *Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari. – Toshkent: Fan, 1963. – 173 b.*
8. *Jumayev N. Ijodiy jarayon va lirik kompozitsiya.//Adabiy meros. –Toshkent, 1988. № 2. (44). – B. 38-43.*
9. *Imomnazarov M. Hoja Qozi Payvandiy Rizoii // Adabiyot ko'zgusi. –Toshkent, 1998. № 1. – B. 76-81.*
1. *Шарипов Ш.У. Генезис, идейно-художественные и жанровые особенности поэмы Алишера Навои “Лусан ат-тайр”: Автореф. дис... кан. филол. наук. –Т.: 1980.*
10. *Koshg'ariy 1961 – Koshg'ariy M. Devoni lug'atit turk. T. 3. – Toshkent: 1961.*
11. *Малехова 1978 – Малехова А. Поэма Алишера Навои “Лусан ат-тайр”. Поэтика композиционных и образных средств: Автореф. дис. ... кан.филол.наук. – Т.: Институт Языка и Литературы, 1978. – 25 с.*
12. *Орипов М. Философские и этические воззрения Алишера Навои: Автореф. дис. ... кан. филол. наук. – Л.: ЛГУ, 1972. – 25 б.*
13. *Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1976. – 158 b.*
14. *Sulton I. Navoiyning qalb daftari. –Toshkent: Adabiyot va san'at, 1963. – 253 b.*
15. *Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. – Toshkent: Fan, 1961. – B. 85-97.*
16. *Шарипов Ш.У. Генезис, идейно-художественные и жанровые особенности поэмы Алишера Навои “Лусан-ат-тайр”: Автореф. дис... кан. филол. наук. – Т.: 1980.*
17. *Sharipov Sh.U. Alisher Navoiy. “Lison-ut-tayr” dostonining genezisi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1982. –93b.*
18. *Yassaviy A. Devoni hikmat. – Toshkent.: 1992.*
19. *G'aniyeva S. Alisher Navoiy. –Toshkent: 1968.*
20. *G'aniyeva S. Lison-ut-tayr/ O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. 2-tom, – Toshkent, 1977.*
21. *G'aniyeva S. Qush tili ishorati bilan: so'zboshi – Alisher Navoiy. Lison-ut-tayr. / Tabdil matni / – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1984. – B. 5-10.*

